

Der skal ikke tales længe om danske kirkegårde i al almindelighed før man kommer ind på gravmonumentsituationen.

Der er derimod kun skrevet ganske lidt, endstige forsøgt på analyser herhjemme, skønt diskussionerne oftest udmunder i konklusionen, at der må forskes grundigt.

Forinden en sådan forskning kan påbegyndes, må grundlaget og de mulige forskningsveje klarlægges. Det kan kun ske, hvis de interesserede diskussionsdeltagere hver især formulerer deres forslag skriftligt. I vore nabolande, især Sverige, Vesttyskland og Schweiz, har man forlængst påbegyndt en målbevidst forskning, hvis resultater jævnligt kommer til udtryk i tidsskrifter, der simpelthen er udgivet med dette emne som hovedgrundlag. (Det schweiziske tidsskrift „Kunst und Stein“ er startet for 12 år siden, det tyske „Friedhof und Denkmal“ ligeledes for 12 år siden, mens de lidt ældre tidsskrifter „Steinmetz und Steinbildhauer“ 84 år, det svenske „Sten“ 28 år og „Ignis“ 39 år, har monumentforskningen som et af hovedemnerne).

I Danmark er der skrevet 4 artikler i vort århundrede med et sådant indhold, at man kan tale om begyndende forskning og analysering af gravmonumentsituationen.

De skal her i korthed gennemgås.

Den første, der har bibragt lidt afklaring af problemkomplekset, er havearkitekt G. N. Brandts artikel i tidsskriftet for „Arkitektur og dekorativ Kunst“, marts 1922, hefte 5 og 6.

Her påpeges gravmonumenternes helt afgørende betydning for kirkegårdens helhedsvirkning, og at det derfor er tilsvarende afgørende for højnelse af kirkegårdskulturen, at der arbejdes ihærdigt og positivt med dette specielle element. Slutningsafsnittet skal her citeres:

„I halvandet hundrede år er der arbejdet på at finde form på den moderne nordiske begravningsplads. Sammenligner man dette arbejde med noget lignende, f. eks. med udviklingen af den italienske have fra 1500 til 1650 og ser, hvad der i samme spand af tid blev præsteret af formel udvikling fra ubehjælpelig og uorganisk sammenstilling af enhederne til den inderlige og harmoniske gåen op i fuld behersket helhed, så virker resultatet kun trist. Der er undskyldninger nok i alle nationale og historiske forhold, og især i,

Et forsøg på statusopgørelse over monumentsituationen på de danske kirkegårde

Af havearkitekt

Torben Michelsen.

Fig. 81

På mange kirkegårde findes der endnu gravmonumenter af særdeles høj kvalitet. Når gravene sløffes bliver kun de færreste monumenter bibeholdt på kirkegården. De øvrige køres til stenkunsten. Kun de færreste opstilles i lapidarium til inspiration for eftertiden eller de pårørende afhenter dem som her til en midtjysk gård og lader dem ligge på en stenbunke til en god idé muligvis opstår.

Fig. 82

Bølling Valgmenighedskirkegård.
Fullkommen harmoni mellem planter
og gravsten.
(Sten- og billedhugger Westergård,
Lemvig).

at 1800-tallet manglede balance mellem de kræfter, der holder fast ved traditionerne og de kræfter, der ved variation skaber det nye.

Når engang i fremtiden den gyldne form for den nordiske kirkegård er funden og måske ret pludselig folder sig ud, tænker ingen på, at den ligesom en blomst, der en morgen åbner sig, er resultatet af lange forberedelser og af et indviklet spil af mange upåagtede kræfter“.

I 1950 udkom den store kirkegårdshåndbog på 335 sider under redaktion af og for ca. 270 siders vedkommende forfattet af havearkitekt Emil Böttiger: „Kirkegårdens anlæg og drift“. Heri findes et kapitel på 14 sider om gravmonumenter forfattet af sognepræst Holger C. Dahl.

Her fremhæves det omsiggribende „monumentvirvar“, der forstyrrer harmonien på kirkegårdene efterhånden som gravsten af alle mulige former og materialer vinder indpas. En af hovedårsagerne: citat side 238, 2. afsnit: „Det er en kendt sag, at stenhuggermestrene, som laver gravsten, også er dygtige sælgere, og de ved, at skal de have solgt en sten, som er lidt dyrere end almindeligt, så skal man helst sælge den til mennesker, som lige har mistet en nær slægtning, for så er hjerterne endnu bløde og indstillede på at afbetale gammel skyld ved at rejse et pænt mindesmærke for afdøde, men kommer man blot et par måneder længere hen efter begravelsen, så er hjerterne nu mindre bløde, og sindene ser mere forretningsmæssigt på tingene og regner også med, hvad stenen koster, og så er det ikke så let at få lokket folk til at købe en sten, der er et par hundrede kroner dyrere end de almindelige sten“.

Citat side 244, 2. afsnit: „Hvis man nu vil spørge: Hvad kan der gøres, dels for at give kirkegården et smukt og værdigt præg, så den virker roligt, og dels for at få folk til at forstå, hvad en gravsten bør være, så må man svare, at der skal arbejdes i to retninger. Dels skal man prøve, om det var muligt, at danske stenhuggermestre kunne forstå disse problemer og være villige til, eventuelt sammen med danske kunstnere, at prøve at forme gravsten, som både var smukke og kunstnerisk værdifulde og tillige var kristne, og dels skal man prøve at interessere menighedsråd og provstiudvalg for deres opgave på kirkegården og opdrage dem til det rigtige“.

Som et middel til yderligere at afbøde „monumentvirvaret“ foreslår pastor Holger C. Dahl indførelse af servitutter for højde og materialevalg.

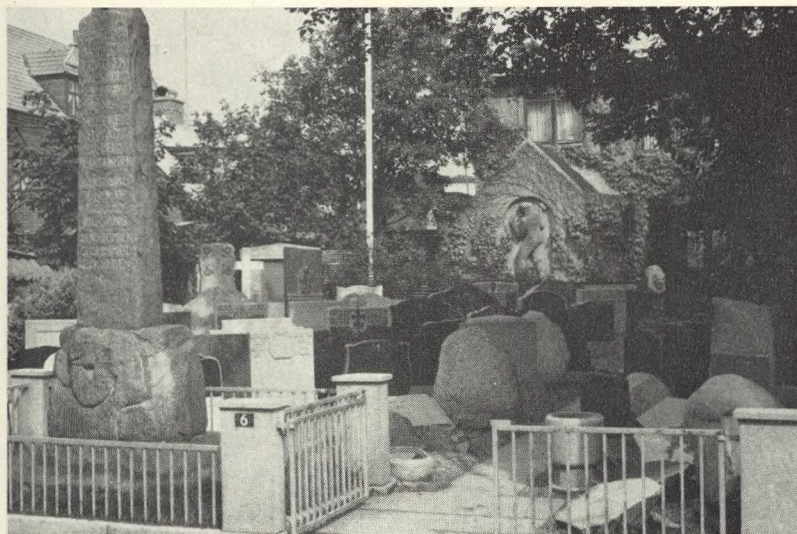

Fig. 83
Intetsigende standardmonumenter breder sig hurtigt på stenbuggernes udstillingspladser på bekostning af kunsthåndværk (Thorvald Westergård, Lemvig).

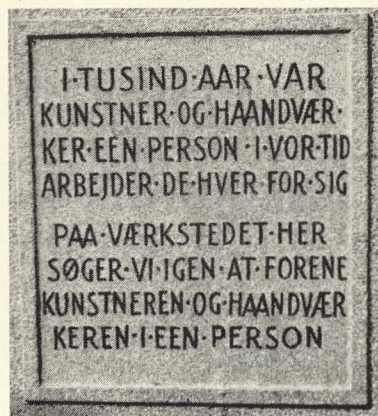

Fig. 84

I „Havekunst“ 1957, nr. 2, skriver professor Georg Georgsen en 6 siders artikel: Zürich-Rehalb kirkegård, meditationer over en mærkelig gravafdeling. Denne artikel er den første egentlige progressive analyse over monument-situationen. Som sådant vil den blive stående som det hidtil vægtigste danske bidrag til at løse hårdknuden med de mange løse ender, som mange har halet forgæves i.

Denne analyse burde egentlig citeres i sin helhed, fordi den både videnskabelig og redaktionelt er opbygget progressivt uden gentagelser, bortset fra de konkluderende sætninger.

At artiklen har fået netop denne overskrift, siger allerede indirekte en del om hele situationen: Udfra et kirkegårdskulturelt højtstående område paralleliseres til vort, langt laverestående område. Andre er begyndt ved den hjemlige „monumentforvirring“ og har prøvet at pejle sig frem herfra, men er kørt fast i almindeligheder, hvoraf der intet kan udredes.

Et kort resumé:

Industrialiseringen og den stigende velstand gjorde menigmand i stand til at erhverve gravmonument. Tiden blev demokratisk og individuel ved begyndelsen af vort århundrede. Ethvert salgslager af monumenter måtte være velassorteret så alles formåen og smag kunne tilfredsstilles. Menneskene følte sig frie – og var frie. Det bar fremad mod fred og velstand i verden. De forskelligartede granitmonumenter var et ægte udtryk herfor.

Fagfolkene rynkede imidlertid på næsen: „monumentvirvar“, uværdigt og grimt. Kirkegårdslederne, hvis opgave det var også at interessere sig for helheden, kunne kun erkende, at de daværende kirkegårdes anlægsformer var uegnede til at absorbere det store antal af forskellige gravmonumenter.

Der var nu to udveje:

Enten at ændre kirkegårdsanlæggene ved at tilpasse dem til den nye situation, hvilket ville være det mest naturlige og rigtige – eller søge monumentvirvaret dæmpet ved servitutbestemmelser – altså *tvang*.

Den første mulighed, der ville stille store krav til kirkegårdsledernes evner, blev derfor kun praktiseret få steder. De fleste steder gav man op og valgte den anden mulighed, der syntes lettere – at flytte besværet og dilemmaet over på publikum og stenindustrien ved at udforme servitutter, der trak hårde

Fig. 85

Monument af paradisbakkegranit på Brande kirkegård.

(Sten- og billedhugger Thorvald Westergård).

veksler på befolkningens evner til at resignere. Herved tvang man meget igennem, som ikke var noget ægte udtryk for, hvad der skete. (Analogt med den aktuelle landskabsfredning). Det er både urigtigt og farligt at modarbejde tidens særpræg. Dette ville eller kunne man ikke; man stirrede sig blinde på monumenternes disharmonerende virkning, prøvede først med det gode: Sagde til publikum og stenhuggerne, at sådan kunne man ikke opføre sig på en kristen begravelsesplads. Da det ikke hjalp, virkede det panikagtigt på kirkegårdslederne og deres foresatte.

Ud fra idealerne: Herrnhut'erne, de ældre jødiske og mange krigergrave ville man fremtvinge lignende ensartede kirkegårdsafdelinger, skønt grundlaget her var et helt andet.

Det var derfor et totalt fejlgreb, når man med tvang søgte at presse et kollektivt præg ind i kirkegårde, anlagte for individualister, hvis idealer ganske logisk set må være helt modsatte.

Det værste var imidlertid, at man ved tvang på et meget uheldigt tidspunkt dæmmede op for en bevægelse, der allerede *havde* skabt tradition.

Skal man da helt ophæve alle servitutter? Hertil tør professor Georgsen kun at svare nej. Her må det igen indrømmes, at tiden er forpasset, en hel generation har nu bøjet sig for mere eller mindre mislykkede servitutbestemmelser. Menneskene er ikke – og føler sig ikke mere så frie som før verdenskrigene. Servituttvang er ved at blive et ægte udtryk for vor tid. Men alt for stramme servitutter hindrer den naturlige udvikling, der bør kunne komme til udtryk.

Konklusion: Hvis det nu er muligt, bør kirkegårdslederne vælge den mest nærliggende løsning, at tilpasse kirkegårdsafdelingerne til individuelt udformede gravmonumenter.

I 1961 udkom bogen „Den danske kirkegård og dens problemer“, 93 sider, af provst Johan Exner. På 61½ sider i kapitlet gravmæler opridses situationen anno 1960.

Ingen ændring i „monumentvirvaret“, selv om der findes mange smukke og værdifulde gravmæler på kirkegårdene.

Citat side 72, 6. afsnit: „Mange af dem (monumenterne) er ofte plumpe og forgæves forsøg på at se ud af noget, men er dog intet værd. Og jo flere

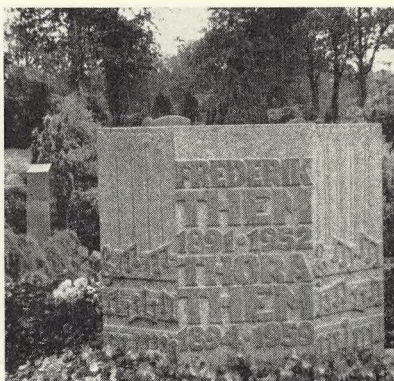
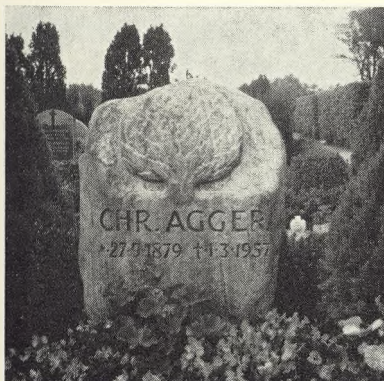

Fig. 86 og 87
Gravmonumenter på Lemvig kirkegård.
(Sten- og billedhugger Thorvald Westergård).

stene, der er af denne slags, des mere får kirkegården selvfølgelig et trist intetsigende præg. Det lader sig vist ikke nægte, at i øjeblikket er dansk monumentkultur stort set nede i en bølgedal. Åndsforladte produkter, gravmæler uden kristelig eller kunstnerisk værdi med intetsigende indskrifter fremstilles i masseproduktion og til en pris, der ofte står i omvendt forhold til deres æstetiske værdi. – Hvem bærer nu ansvaret for dette? Det må vel placeres hos dem, der har med kirkegårdens gravmæler at gøre: hos køber og sælger, hos menighedsråd, præster og andre kirkelige myndigheder. Mange steder har man manglet forståelse for, hvor meget det betyder for vore kirkegårdes skønhed, at der anbringes gravmæler af lødige, kristelige og kunstnerisk værdi“.

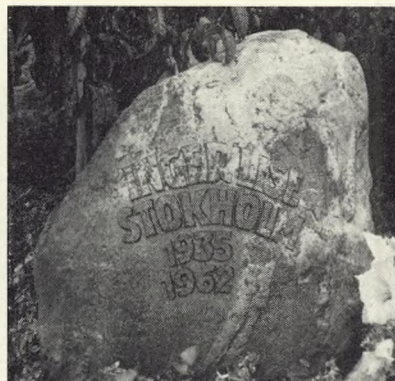
Citat side 73, 4. og 6. afsnit:

„De fleste vil vist indrømme, at kunstnerisk hjælp vil være af stor betydning, men man viger tilbage for det i den tanke, at det vil blive alt for dyrt. Hertil må dog bemærkes, at megen kunst kan finde udtryk i så enkelte former, at det ikke altid kræver det store honorar til en kunstner“.

„På en kirkegård har man næsten altid flere tidsperioder repræsenteret i gravstederne. Den harmoni og værdighed, der kan være over et gravkvarter, hvor alle monumenter i det mindste har tidspræget fælles, forrykkes i årenes løb, når hjemfaldne grave bortfæstes til nye familier, der vil sætte monumenter på gravene, der har det nye tidspræg. Det giver noget nyt værdifuldt – det historiske perspektiv – men samtidig kan der opstå en uheldig virkning, såfremt nyt og gammelt ikke klæder hinanden. De kunstneriske bestræbelser og den kunstneriske indsats må koncentreres om at finde frem til jævne, enkle og smukke, men almengyldige former, der alle klæder hinanden, selv om nogle er store, nogle tynde, andre tykke. Tidernes skiften vil frembringe andre former, men stedse bør vurderingen af de nye former ikke ensidig ske ud fra de nye formers rent kunstneriske egenværdi, men også ud fra de nye kunstværkers kollektive værdi, d. v. s. deres værdi i samarbejde med de gravmæler, der skal være deres – måske endnu ukendte – naboer i ældre afdelinger med de ældre gravmæler, der måtte findes der. Det er mere i gravmælet end noget andet sted på kirkegården, at balancen mellem det individuelle og fællesskabet må være tilstede, om helheden skal blive smuk og værdig.

Alle tidligere konkurrencer har givet kunstneriske værdifulde løsninger, men i ingen konkurrence er man nået videre end til individuelt prægede løsninger; ingen kunstner har tænkt på, hvorledes det gode kunstværk vil tage sig ud sammen med de øvrige. Gravmælet skal altså tjene både det samlede hel-

Fig. 88 og 89
Gravmonumenter på Lemvig kirkegård.
(Sten- og billedhugger Thorvald
Westergård).

hedsbillede og det individuelle. Det er her der nu skal sættes ind. Det individuelle har domineret alt for meget på bekostning af fællesskabet. Nu må der stilles det krav, at monumenterne klæder hinanden, trods deres individuelle og berettigede forskelligheder“.

Kapitlet slutter side 77 og 78 med følgende:

„Af betydning vil det også være, om der blev nedsat et permanent udvalg bestående af arkitekter, billedhuggere, havearkitekter og stenhuggere samt repræsentanter for provsteforeningen, præsteforeningen og landsforeningen af menighedsråd, hvis opgave skulle være, at bedømme indsendte forslag, der kommer frem uden om de forannævnte konkurrencer. Muligvis vil det også kunne betyde en del, at der blev afholdt permanente udstillinger på kirkegårdene eller dertil knyttede arealer med særlig henblik på at vejlede publikum til valg af kunstnerisk forsvarlige gravmæler. Forhandling af gravmælerne må dog foregå uafhængigt af disse udstillinger gennem stenhuggermestre og kunstnere.

Der er slet ingen tvivl om, at vi vil kunne nå frem til en højere kunstnerisk standard for vore gravmæler, når alle gode kræfter sættes ind på at nå målet. Og lad os så gå igang med det samme“.

Det sidst citerede afsnit er ligesom bogen blevet til efter et samarbejde mellem alle de organisationer, der har tilknytning til kirkegården. Et udvalg blev nedsat den 19. januar 1953 med følgende repræsentation:

Kunstakademiets havekunstneriske udvalg: professor C. Th. Sørensen.

De kgl. bygningsinspektører: Kgl. bygningsinspektør, arkitekt Thomas Havning m. a. a.

Dansk Havearkitektforening: Kirkegårdsinspektør A. L. Falmer-Nielsen.
Foreningen af danske kirkegårdsledere: Kirkegårdsinspektør O. Råhauge-Askegård.

Danske Arkitekters Landsforbund: Arkitekt Sv. O. Roloff-Nielsen.

Dansk Billedhuggersamfund: Billedhugger Poul Sørensen.

Stenindustriens Mesterforeninger: Billedhugger Karl Hansen Glem.

Dansk Ligbrændingsforening: Realskolebestyrer Magnus Lund.

Foreningen for Kirkegårdskultur og Den danske Præsteforening: Domprovst Carl Bay.

Landsforeningen af menighedsråd: Arkitekt Johs. Frederiksen.

Landsbygraverforeningen for Danmark: Graver Ingvard Norlyk.

Danmarks Provsteforening: Provst Gudmund Bruun og provst J. Exner.

Som særlige indbudte: Professor ved Landbohøjskolens havebrugsafdeling Georg Georgsen og kirkegårdsinspektør Sven Hansen.

Fig. 90 og 91
Gravmonumenter på Lemvig kirkegård.
(Sten- og billedhugger Thorvald Westergård).

Dette udvalg har fulgt de forskellige problemer meget dygtigt op og prøvst Johan Exner lige så dygtig sammenredigeret stoffet. Det blev hermed bevist, at der kunne etableres et bredt samarbejde om den danske kirkegård.

Bogens forord slutter lige så forhåbningsfuldt som ovenfor citeret: Levnes der os tid, håber vi at kunne arbejde videre med de mere praktiske og økonomiske spørgsmål, der har særlig interesse i tiden. – Det var i 1960.

Siden da – i otte år – har alle, der interesserer sig for kirkegårde, ventet i spænding på flere udvalgsresultater, hvad der er kommet frem i talrige diskussioner om specielt monumentsituationen.

Arbejder udvalgene? Eksisterer de ikke? Arbejder enkeltpersoner? Er der nedsat nye udvalg? Hvem har her ansvar og initiativ? Har det trods den overmåde lykkelige start ikke været muligt at skabe et tilstrækkelig gunstigt samarbejds-klima mellem så vidt forskellige miljøer til løsning af et af de vigtigste problemer på den moderne kirkegård.

Det er de spørgsmål, der stadig trænger sig på i diskussioner mellem fagfolk. Ingen har rigtig kunnet besvare dem.

Vender vi os nu fra situationens teoretiske grundlag til dens praktiske side: Det enkelte monuments værdi for graven og for helheden og en større samling gravmælers indbyrdes virkning på kirkegården, må vi først gøre os følgende klart:

Der må ses helt bort fra:

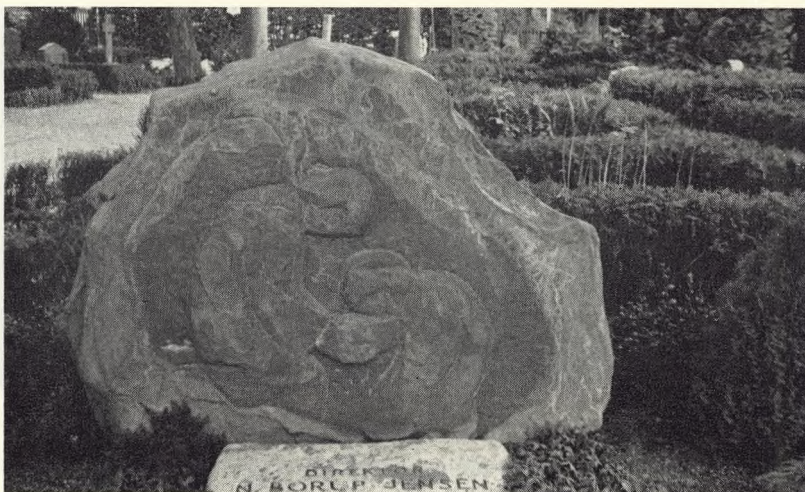
1. Personalhistoriske motiver; f. eks. større „denkmal“, som af økonomiske eller personpietetiske grunde bibeholdes skønt deres æstetiske virkning på helheden ofte er stærkt generende.
2. Stærkt religiøse (f. eks. krucifixer) eller eventuel antireligiøse manifestationer (kæmpehøje), der ikke lader sig „indharmone“, men til gengæld visse steder kan virke karakteristisk spændende.
3. Kirkegårde, der er under omregulering, venter herpå eller netop er begyndt at „vokse til“ efter regulering. Dette stadiet befinder et ret stort antal kirkegårde sig på her i landet.

Ser vi herefter på de ældre gravmonumenter er det påfaldende, at de fleste i dag ville være tilbagevist af de almindelig herskende servitutbestemmelser på et stort antal kirkegårde! (Man tænker uvægerlig parallelt på den nugældende landskabsfredningslov, der ville have umuliggjort opførelsen af så betydelige landskabselementer, som de fleste middelalderlandsbykirker på bakketoppe og praktisk taget alle egentlige herregårde tæt ved skov og sø, hvis sådanne love fandtes dengang).

I angst for at store gravmæler skal forstyrre proportionerne på kirkegården,

Fig. 92

Gravmonument på Lemvig kirkegård.
(Sten- og billedhugger Thorvald Westergård).

har man samtidig givet afkald på gravstelerne og andre former, der ved sin højde netop kunne tilføje kirkegården værdifuld konturdominans. Tænk på Joakim Skovgårds mange smukke gravsteler, der skønt en del er over 150, ja over 200 cm, nu står fredede på selve servitutstrengte kirkegårde.

Hvilke muligheder har stenhuggeren nu for på gunstig måde at præge en kirkegård eller en afdeling med individuelt formede gravmonumenter, der skal opfylde forskellige kirkegårdes servitutbestemmelser og samtidig tilfredsstille de ønsker, som ovenfor er citeret fra provst Johan Exners bog?

Fig. 82 viser et udsnit af Bølling valgmenighedskirkegård. Praktisk taget alle monumenterne er udført af sten- og billedhugger Thorvald Westergård og dennes søn, Anton Westergård.

Hovedindtrykket af kirkegården er næsten fuldkommen harmonisk balance mellem de kuppelklippede thujaer i hække og fritstående buske og de tilsvarende varme granitformer og farver. Denne kirkegård kan stå som kirkegårdsidealet for de sidste 30–40 år set fra kunst-traditionel og kirkelig side. Går man imidlertid stenene igennem med tommestok, viser en del sig at være over 1 meter; flere endda op til 150 cm i højden. Havde der været en højdeservitut her på 1 m, ville denne afdeling altså ikke have været nær så smuk individuel og afbalanceret som nu.

Betragter vi nu sten- og billedhugger Westergårds udstilling i Lemvig (fig. 83) ser vi, at der her er tale om en håndværker, der leder tanken hen på de gamle stenmestre, der byggede middelalderkirkerne. Kunstneren og håndværkeren (og arkitekten) er forenet i een person. Det var ikke et fag man valgte først og fremmest for „at gøre sin lykke“. Det var snarere tilskyndet af en indre skabertrang.

Rundt på udstillingspladsen står forskellige individuelt udhuggede monumenter, der er lavet enten på bestilling, men hyppigere ud af fantasien, når en idé trængte sig på, og stenen havde den egnede form. Thorvald Westergård har i en menneskealder lavet et væld af gravmonumenter, der hver især er et individuelt kunstværk. Man kan ikke lade være at sammenligne Thorvald Westergård med Henry Heerup. Umiddelbart bedømt lige store kunstnere.

Heerup levede en ret upåagtet tilværelse til han var op i 50'erne med sin sprudlende fantasier udhugget i granit, der var omhyggelig udvalgt til bestemte motiver. Kunstværkerne kunne da erhverves for beskedne summer.

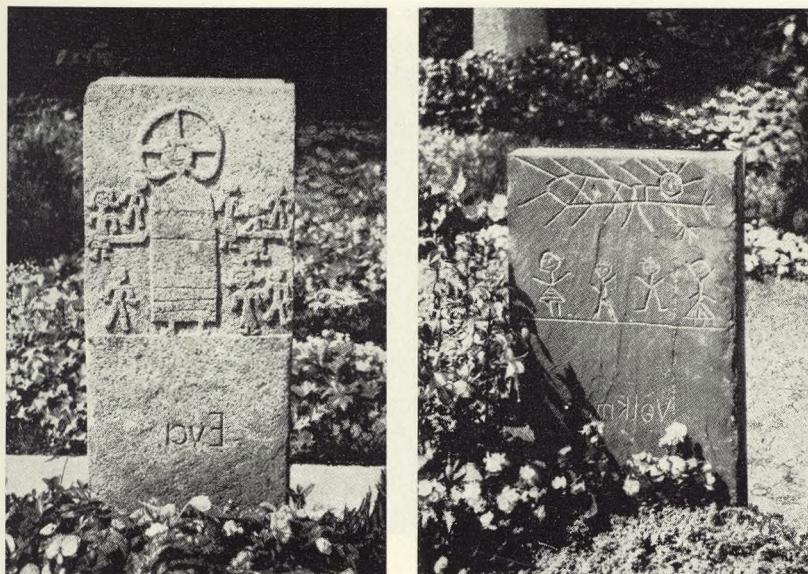

Fig. 93 og 94
 Nyere tyske barnegravmæler:
 „Jesu hos børnene“ og
 „Gud fader beskytter børnene“.
 Fra tidsskriftet „Steinmetz und
 Steinbildhauer“.

Nu, 10 år efter, vandrer de verden rundt på udstillinger – de, der ikke er revet væk.

Hvad med Westergårds kunstværker? De har ofte været overordentlig kunstnerisk krævende at udføre, fordi de samtidig var strengt bundne opgaver. Vil de engang ende i stenkuseren eller vandre verden rundt? Hvad hvis Heerup og Westergård på et tidligt stadium havde byttet hverv?

Nu er vi nået til et afgørende vigtigt tankeeksperiment!

Se igen på Westergårds udstilling (fig. 83). Der står nogle sorte, blankpolerede standardsten, mekanisk udhuggede, imellem. De stod der ikke for 10 år siden. De koster rundt regnet det dobbelte af kunstværkerne ved siden af opstillet. Dem er der mange pårørende, der helst vil have – ellers går de til en anden sten- og billedhugger.

Om 10 år står – eller rettere ligger der mindst dobbelt så mange gennemsave og polerede sten på udstillingspladsen – for dem vil folk have nu i størstedelen af landet – *eller vil de nu også det?* Hvis Westergård nu havde fået lige så meget presseomtale og været genstand for kunsthandlernes interesse, som mange af hans åndsfæller – og Anthon Westergård nu fik det – ville folk fra hele landet så ikke en skønne dag valfarte til Lemvig for at sikre sig et smukt og *værdigt* gravminde af absolut blivende værd? – Det er de fleste enige om. – Indtil der nedsatte sig lige så dygtige sten- og billedhuggere andre steder eller folk fik øjnene op for andre lige så dygtige stenmestre, når faget igen kunne gøres attraktivt for topkvalificerede fagfolk af denne specielle type.

For 30–40 år siden fandtes der mange stenmestre rundt om i landet. En del har utvivlsomt været ligeså kunstnerisk godt udstyrede som Westergård. Hvor er denne elite nu? Forsvandt den dengang kirkegårdsstyrelserne slog benene væk under stenhuggerfaget med overdrevet servituthysteri? Hvad hvis der bliver indført strenge monumentservitutter i Lemvig og på dens omegnskirkegårde? Det er lykkeligvis ikke sket.

Meget tyder på, at stenmesterfaget omkring de kritiske år, hvor servitutter indførtes, de fleste steder slog revner og sten- og billedhuggerne gik hvert til sit – og en tredje part over i byggebranchen.

Fig. 95 og 96

Gravmonumenter i stentøjsler på Sorø gamle kgd. Inskription kan indbugges direkte eller en særlig mindetavle kan lægges foran monumentet.

(Billedhugger Betty Engholm, Sorø).

Hvem bærer ansvaret for det?

Kan kunstnerne igen komme til at virke aktivt på kirkegården? – Eller er det for sent? Står de to faggrupper nu hinanden for fjernt? For at besvare dette spørgsmål er det umagen værd at se, hvad der bliver gjort i vore nabolande. I Sverige samarbejder forskellige kirkelige, håndværksmæssige og kirkegårds-tekniske organisationer i udvalg med det formål at finde frem til så lempe-lige og alligevel gavnlige servitutter, der hele tiden må tilpasses udviklingen, som mulig. Der arrangeres konkurrencer med få års mellemrum og med forskellige spørgsmål, for at få situationen så alsidigt som mulig belyst. Til den sidst afholdte, i september 1966, indkom godt 250 forslag. Disse konkurren- cer har endnu deres børnesygdomme at slås med; således kunne dommer- komiteen ikke få øje på flere, meget smukke og rigtige forslag, der ville virke godt sammen med de øvrige gravmæler, der idag står opstillede på kirkegårdene. Disse havde netop af samme årsag et beskedent og lidt for *kollektivt* udtryk til at konkurrere med blikfangende, anmassende, rent indi- vidualistiske forslag, der tog førstepremierne. Dommerne formåede ikke at se udenom sidstnævnte. Det er imidlertid ikke kunstnerens skyld, og efter yderligere 3-4 konkurrencer med varierende spørgsmål skulle man komme helt ud over det problem. Endvidere foranstalter man udstillinger af kon- kurrenceprodukterne, så resultaterne kan komme ud til en større kreds.

I Vesttyskland og Schweiz arbejder man, skønt forholdene er ret forskellige fra nordiske, efter nogenlunde samme programmer som i Sverige: Hyppige konkurrencer med varierende spørgsmål, hovedsagelig med indenlandske indbudte kunstnere; alle der har lyst til at deltage. Der foranstaltes flere år- lige udstillinger, dels af konkurrenceresultaterne, dels af individuelt ind- sendte forslag. Herudover rejser komiteer rundt i landet og præmierer gode gravmæler. Endvidere lader man fagfolk rejse rundt i ind- og udland for at analysere nye strømninger.

Flere forhold i Vesttyskland og Schweiz har virket stærkt højnende på mo- numentkulturen. Man har den sidste halve snes år haft fri adgang til an- tagelse af fremmedarbejdere. Det oplyses, at godt 30.000 sydeuropæiske og tyrkiske stenhuggere i flere år har været ansat i stenindustrien i de to lande.

Fig. 97

Gravmonument i stentøjsler på Sorø gamle kgd. Inskription kan indbugges direkte eller en særlig mindetafle kan lægges foran monumentet. (Billedhugger Betty Engholm, Sorø).

Selv om hovedparten heraf er beskæftiget i bygningsindustrien er tallet stadig stort. Endvidere har man ikke i nær samme udstrækning, som her, benyttet sig af censur og tvang.

Man kender i vore sydlige nabolande ikke nævneværdig til et skel mellem billed- og stenhuggere. Der er jævn overgang, hvad der bekræfter vor hypotese om vor uheldige servitutpolitik.

Der er de fleste steder i Vesttyskland et udmærket samarbejde mellem kirkegårdsledere og stenhuggermestre. Dette kan de, der har været på studierejse bekræfte. Kommer et fagligt selskab for at bese en kirkegård, er stenhuggermesteren ofte tilstede og deltager ivrigt i omvisningen.

Hvad har man gjort i Danmark den sidste halve snes år? Hvem har ansvaret for det manglende initiativ, der synes at blive skæbnesvangert.

Passer Wilhelm Grønbechs ord også her: „Vil man bremse en udvikling her i landet, nedsætter man et udvalg“.

Kan man forvente, at kvalificerede folk ofrer deres kostbare tid på et område, hvor man lader hånt om deres indsats?

Hvordan ser situationen ud fra kirkegårdsledernes og fra kirkegårdsbestyrelsernes side?

Som professor Georgsen gjorde rede for, valgte de fleste ledere med deres styrelser i ryggen, at vælte problemerne over på stenindustrien og publikum: Hvis noget ikke passede harmonisk ind i kirkegårdens eksisterende anlæg afviste man det blot ved at indføre nye servitutter i kirkegårdsvedtægten. Efter som disse vedtægter sjældent bliver revideret, håndhævedes servitutterne ofte længe efter de var forældede.

Det var dog langt fra alle ledere og styrelser, der gik ind for formtvang. Disse ledere påtog sig herved en del af publikums byrder med større eller mindre held, alt efter evner. Stenindustriens og stenhuggernes problemer har de derimod kun haft ringe muligheder for at imødekomme direkte, idet industrien af afsætningsmæssige grunde hurtigt måtte tilpasse produktionen efter de strenge krav, som de større kirkegårdes styrelser dikterede dem.

Det er især de mindre kirkegårde, der har praktiseret den liberale monumentpolitik. Ofte ser man i dag her de mest tiltalende monumentsammensætninger. Bedst udtrykt, hvor kirkegårdslederen i hvert enkelt tilfælde har drøftet valg og placering af monument med de pårørende og med stenhuggeren.

Endvidere kan man i de seneste årtier registrere en forskydning af kirkegårdsidealbilledet fra ren harmoni i retning ad begyndende disharmoni. Helt på linie med kunstudviklingen. Eller sagt med andre ord: Vi er i stadig stigende grad begyndt at vænne os til disharmoniske sammensætninger, hvis det er helt ægte og ærlige udtryk for det der skal siges.

Hvilke veje skal vi da gå for at imødekomme en gunstigere udvikling af monumentkulturen i Danmark?

Foruden at nedsætte arbejdsudvalg bestående af arbejdsivrige, kvalificerede folk er det nødvendigt omgående at slå ind på en langt mere kunstvenlig og liberal politik overfor skabere af gravmonumenter. Det er kirkegårdslederne, der her må føre an – de der har skoene på – og bærer det største ansvar!

Dygtige kirkegårdsledere rundt i landet har vist, hvor langt der kan nås med beskedne midler og megen omtanke. – Og dårlige ledere har bekræftet teorien.

Det er blevet en stadig mere krævende opgave at være kirkegårdsleder. Kirkegårdsstyrelsernes vigtigste opgave er at ansætte de dygtigste ledere – d.v.s. gøre stillingerne så attraktive, at dygtige fagfolk får lyst til at virke. Lige så vigtigt som ansættelse af dygtige folk er det, at give dem lejlighed til fri udfoldelse af deres evner. Der skal mange steder en sindelagsændring til for at et oprigtigt samarbejde kan opstå mellem styrelsen og kirkegårdslederen. Herefter skal samarbejdet udvides til fuldtud at omfatter stenhuggere, der de seneste årtier ulukkeligvis har været forhindret i at tage det første initiativ i denne henseende. Monumentservitutter må overalt revideres meget grundigt, mange steder er de helt overflødige og udgør i sig selv, ligesom filmcensur, et uværdigt „kulturelement“, – et permanent mistillidsvotum til skabende kunstnere og håndværkere.

Kun hvor det helt umiddelbart er indlysende, at en kirkegårdsafdeling med ensartede monumenter, der tilsammen udgør en arkitektonisk helhed (f. eks. Mariebjerg kirkegård) ikke må forstyrres, bør hensigtsmæssige servitutter opretholdes. På sådanne kirkegårde må der være flere afdelinger med valgfri monumentering, hvor kirkegårdslederen til gengæld bør gøre et større arbejde for at få det enkelte gravmæle dirigeret hen i det rigtige miljø og hele tiden søge at tilpasse afdelingens øvrige elementer til monumentudviklingen. Foruden at søge at forbedre kårene for de traditionelt arbejdende stensemestere er det afgørende vigtigt, at man imødekommer de bestræbelser, der måtte komme fra eksperimenterende kunstnere. Der findes herhjemme alvorligt arbejdende gravminde-formgivere, der følger denne formgivnings egne uransagelige, men ubønhørligt ærlige veje. Fig. 95, 96 og 97 viser forskellige former for gravminder i stentøjsler. Den jord, vi betræder, er et ligeså værdigt og egnet materiale som granit og træ – har ligeså rig symbolik og desuden den store kunstneriske fordel, at formen kan bevare sit levende udtryk efter brændingen. Variationsmulighederne er helt ubegrænsede ligesom holdbarheden, når blot lersorterne og brændingstemperaturen holdes under skarp kontrol. Hvorfor skal monumenter for øvrigt kunne holde i 1000 år, når så godt som alle er kasseret efter 50–100 år?

Monumenter af stentøjsler kan udføres både helt individuelt og massefabrikeres som det med held er bevist af Knabstrup keramiske Industri. Fabrikationen er her helt analog med fremstillingen af støbejernskors i forrige århundrede. Leret presses i en støbeform eller formes selvstændigt; inskription kan på bestilling indsættes i formen eller den kan udbores bagefter.